

زیب النساء

لیکچرر پنجابی، شعبہ پاکستانی زبانیں

علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد

پنجابی غزل وچ جدید حیاتی دماہندرا علامتاں راہیں: تحقیقی جائزہ

(Symbolic Representation of Modern Life in Punjabi Ghazal: A Research Analysis)

Abstract:

Punjabi poetry is replete with symbols since Baba Farid but under the influence of literary movement that originated with a group of French poets, these symbols have undergone a change. Treatment of symbols in new terms can also be related with Industrialization which was not only a revolution in human life but also in literature. New symbols were introduced in Punjabi poetry to portray many facets and concepts of mechanical life. These symbols are presenting the harsh realities of modern time, e.g. miseries, sufferings and worries of man which are bitter fruit of Industrialization. Man is alone in the vast universe in spite of billions of souls; this is the tragedy of modern man hence he is facing selfishness, senselessness, hypocrisy and several other calamities. All these troubles of modern man are being realized by Punjabi poets of 'ghazal' and they are presenting their age through various symbols derived from nature and other sources. Through this research, an attempt has been made to explain the treatment of symbols in Punjabi 'ghazal'.

Keywords: Punjabi Ghazal, Symbolism, Modernization, Industrialization, Nature.

پنجابی ادب وچ علامت نگاری مڈھ توں ای کسے نہ کسے صورت وچ موجود اے۔ ایہہ روایت ٹردی ٹردی آج دی غزل تیکر اپڑی اے پر جدید پنجابی غزل وچ علامت نگاری دا جائزہ لین توں پہلاں علامت دا ویرو کرنے آں۔ علامت لئی انگریزی وچ 'Symbol' دا لفظ ورتیا جاندا اے جیہڑا دو یونانی اکھراں 'Sym' مطلب 'نال' تے 'Ballein' مطلب 'جوڑنا یا سنٹنا' نال مل کے بنیا اے۔ ایس طرح ایہدا مطلب ہو یا دوشیواں نوں نالو نال سنٹنا یا جوڑنا۔ (۱)

عموماً روایتی علامتاں ادب وچ ورتیاں جاندیاں نیں پر کدی کوئی شاعر یا ادیب مستقل علامتاں نوں نویں معنی دیندا اے یا فیر بالکل نویاں علامتاں وی گھڑ لیندا اے۔ جیویں اک ویلے منیر نیازی دیاں علامتاں نیوہلیکیاں سن پر ہن اوہ ہولی ہولی روایت دا حصہ بندیاں جا رہیاں نیں۔ کئی نقاد استعارہ نوں ای علامت دی مڈھلی شکل قرار دیندے نیں۔

کوئی حقیقت یا سچائی علامت راہیں بتدریج یا ایک دم وی آشکار کیتی جاسکدی اے۔ علامت واسطے ورتے جان والے اکھر دو معنی رکھدے نیں۔ ایک لفظی تے لغوی جد کہ دوہے حقیقی۔ مثلاً پلّھے شاہ پیکے تے سوہرے راہیں ایہہ عارضی دنیا تے ابدی دنیا مراد لیندے نیں۔ جد کہ پیکے تے سوہرے لفظی تے لغوی معنی وی رکھدے نیں۔ کچھ علامتاں شاعریا ادیب بے ساختہ ورت جاندے نیں تے کئی چراں بعد اوہناں دے معنی آشکار ہوندے نیں پر نویں غزل دے حوالے نال ایہہ گل نکھر دی اے کہ علامت بڑے غیر محسوس طریقے نال غزلاں وچ ورتی گئی اے پر کئی تھاواں تے غزل گو شاعراں نے شعوری طور تے علامت دی ورتوں کیتی اے کیوں جے نویں غزل جدید حسیت دی آئینہ دار اے۔ ویہویں صدی وچ دو عالمی جنگاں دے نتیجے وچ ہون والی تباہی نے قدراں توں ایمان چُک لیا۔ ڈرتے خوف دی فضا وچ بندے نے ہتھیاراں اگے اپنے آپ نوں بے بس محسوس کیتا۔ فیر برصغیر دی ونڈ نے ایس خطے وچ بربریت دی اوہ تاریخ رقم کیتی کہ پتھر دل دی ڈھاہاں مار کے روندے رہے۔ ایس توں اڈرتی پسند تحریک تے وجودیت نے اردو شاعری دی طرح پنجابی شاعری نوں وی متاثر کیتا جیہدے پاروں نویاں علامتاں پنجابی غزل دا حصہ بن گئیاں۔

نویں غزل وچ ورتیاں جان والیاں کچھ علامتاں جنگل، رُکھ، پتھر، شہر، ہنیرا، چانن، ماں، رات تے شام وغیرہ نیں۔ ایس توں اڈ ڈر، خوف، تے سہم ظاہر کرن واسطے شاعراں نے اپنے مزاج تے اسلوب دے مطابق مختلف علامتاں دی ورتوں کیتی اے۔

رُکھ دی جڑت ساڈے وسیب نال ڈاڈھی گوڑھی اے، رُکھ ساڈی اجوکی غزل وچ پناہ دی علامت دے طور تے ورتیا گیا اے۔ رُکھ لوکائی نوں پناہ دیندا اے، اپنی چھاں ونڈ دا اے، شریف کنجاہی ہو راں دی نظم ”میں ون دا سنگھنا بونا“ وچ قربانی دی علامت دے طور تے وی ورتیا گیا اے۔ کیوں جے ون دا بوٹا آپو دھپ وچ سڑدا اے تے دوجیاں لئی چھاں دیندا اے۔ ایہدے نال رلدے ملدے معنیاں وچ پنجابی غزل وچ رُکھ دی ورتوں لہدی اے۔ رُکھ نوں کٹنا قدراں دے زوال دی علامت وی اے۔

رُکھاں نے چھانواں دی تھاں تے دُھپ دے لبو ونڈ نے نیس، رُت کھندی اے
فجراں دے چانن نال سانویں رات ہنیری تلنی اے رب خیر کرے (2)
استھے رُکھ زوال دیاں قدراں دی علامت اے تے شاعر آون والی رت کولوں پُر امید نہیں کہ
آون والا ویلا تلخیاں دا اک جہان اپنے اندر لکھوئے اے۔

بُٹا وڈا ہو کے خورے ونڈے یاں نہ ونڈے چھاں
ویہڑے دیوچ لگیا ہوا بڈھا رُکھ اکھیڑاں کیوں (3)
قدراں دی ٹٹجج دی علامت بوٹے تے رُکھ دے تضاد دی ورتوں کر کے ظاہر کیتی گئی اے۔
بوٹا نویاں قدریاں دی علامت اے تے رُکھ پرانیاں سنہریاں قدراں دی علامت اے۔
رُکھ دی علامت منظور وزیر آبادی کول بوہتی اُگھڑویں ہو کے سامنے آؤندی اے۔ اوہناں
دے مجموعے ”توں وی چن اچھال کوئی“ وچ جیہڑے دکھاں تے درداں دا اظہار کیتا گیا اے اوہناں دا
تعلق نویاں رسماں، ریتاں تے قدراں نال نظر آؤندا اے۔ ایہناں قدراں نوں رُکھ دی علامت راہیں
بیان کیتا گیا اے۔

کوئی نہیں رُکھ سلامت مٹی اڈے پئی
ایہ تے اوہدے آؤن دا منظر لگدا اے (4)
استھے صاف جاپدا اے کہ رُکھ پرانیاں قدراں دے مٹن دی علامت اے تے نویں دور دے
نویں تقاضے پرانے دور دیاں قدراں نوں جڑوں پٹ سٹن گے۔

نویاں قدراں بظاہر بڑیاں پُر فریب لگدیاں نیں پر جدوں اوہناں دا سہارا لے کے بندہ اگے
ودھنا چاہندا اے فیروہ ساتھ چھڈ دیندیاں نیں۔ اجو کے سسے دیاں ایہہ اوہ مصنوعی تے کھوکھلیاں

قدراں میں جہاں اُپر بندہ سچیاں تے مستقل قدراں قربان کردا اے پر منزل فیروی اوہدا مقدر نہیں بن دی۔

سانوں ویکھ کے اپنے ہون توں مکر گیا

کنا مان سی سانوں رُکھ دیاں چھاواں تے (5)

پرائیاں قدراں نوں چھڈ کے نوایں قدراں اپنان والیاں دا ایہہ المیہ اے کہ اپنیاں غرضاں پاروں مصلحت کولوں کم لین دا خمیازہ اوہناں نوں بے سمتی دی صورت وچ بھگتنا پیندا اے۔

پنڈ تے شہر دی علامت رُوف شیخ ہوراں دی غزل وچ ٹھکویں اے۔ اوہناں پنڈاں نوں قدراں دا امین تے خلوص، وفاتے محبت دا مرکز دکھایا اے جدکہ شہراں نوں اوہناں قدراں دی ٹٹ بھج دی علامت دے طور تے ورتیا اے تے ایہدے نال نال جدید دور دیاں سوغاتاں مثلاً خود غرضی، بے حسی، افراتفری تے مادہ پرستی نوں مصنوعی حیاتی دی علامت قرار دتا اے۔ پنڈاں ولوں شہر ہجرت کرن دا رجحان روز بروز ودھ رہیا اے۔ اجو کے سسہ جدید دنیا گلوبل ویلج بن گئی اے، دنیا توں ویلج مکدے جا رہے نیں تے ایہناں دے کمن نال روایتاں دی پاسداری وی مکدی جا رہی اے۔ جدید غزل وچ وی شہری تے دیہاتی حیاتی دا منظر نامہ پیش کیتا جاندا اے جیویں کہ:

پنڈاں دی سادی جہی رہتل نال قیامت ورتی

شہراں دیوچ سادھاں ورگے چولے پالیے چوراں (6)

رُوف شیخ ہوراں دے ایس شعر وچ جدید حیاتی دا پورا منظر اکھاں سامنے آن کھلندا اے۔ انج گدا جیویں شاعر اک ایہو جہی تھان تے آن ججیا اے جتھے ہر پاسے دھوکہ دہی، منافقت تے جھوٹ دا دور دورہ اے۔ شاعر محسوس کردے نیں کہ پیار، محبت، سکھ، سانجھ تے بھائی چارہ پنڈاں دے واسیاں دیاں قدراں سن تے شہر دے لوکاں دیاں قدراں دوہرے معیار، جھوٹھ منافقت تے دھوکہ دہی اے۔

شہر دیاں سڑکاں نے ساڈے پیار دے روپ نوں کھو کھڑیا

میرے سرتوں پگڑی لہہ گئی، لونگ گواچا تیرے نک دا (7)

دوہے شاعراں دے مقابلے وچ اکرام مجید ہوریں شہراں نال ہمدردی کردے نیں۔ اوہ آکھدے نے کہ صنعتی تے میکاکی دور نے شہراں دے حسن تے سہپن نوں گرہن لا دتا اے۔

رہن ادا سے کھ شہراں دے
 سے ودھائے دکھ شہراں دے
 ساوی رُت نوں پئے اڈیکن
 چروں پترے رُکھ شہراں دے
 ایسے ودھدی بھیڑ لگنے
 اوڑک سبھے سکھ شہراں دے (8)

مادہ پرستی دے پاروں مقابلے دی دوڑ وچ اک دوجے توں اگانہ نہ نکلن دی خاطر بندے ہر
 حربہ آزماندے پئے نیں تے اکرام مجید ہوراں شہراں توں اڈ پنڈاں نوں وی بے حسی تے نفسانفی دامرکز
 بن دی پیش گوئی کیتی اے:

جے کر ایہو حال رہیا تے لگدا چھیتی فیر
 پنڈاں شہراں چوں مک جانی ریت وفاواں دی (9)
 چان، ہنیرا تے کالج دیاں علامتاں وی ساڈے غزل گوشاعراں کول کھلریاں ہوئیاں نیں۔
 ہنیرا علامت اے جہالت دی ظلم و ستم دی، استحصال دی تے راہواں بھلن دی، جد کہ چان خوشحالی،
 امن و سکون تے نویاں خوشیاں دی نوید دیندا اے پر ”چان“ دی علامت جدید پنجابی غزل وچ منافقت
 تے من دے کھوٹ نوں وی ظاہر کردی اے تے ایہدے نال نال کئی تھاواں تے جدید علماں نوں
 ”چان“ دا استعارہ آکھ کے جدید عہد دے نوے وی الیکے گئے نیں۔ اتھے شاعر اپنے اندر دی ہواڑ
 طنزیہ انداز اختیار کر کے کڈھ دے نیں۔ کئی تھاواں تے ”چان“ نوں سرمایہ داراں تے رہبران دی
 علامت بنا کے پیش کیتا اے۔ جیویں کہ منظور وزیر آبادی آکھدے نیں کہ:

بن جاندی اے کالج قسمت..... اوتھوں دی

جتھے چان وچ وی ہنیرے..... پل دے رہن (10)

تاں ہی منظور وزیر آبادی ورگے حساس شاعر نے آکھیا اے کہ ہر پاسے ہنیرا اے تے لوکاں نوں
 کجھ بھائی نہیں دیندا۔ عدم تحفظ تے تشکیک دا احساس اوہناں نوں اپنے آپ کولوں وی ڈرا دیندا اے۔
 ہنیرے دی ردیف نال منظور وزیر آبادی ہوراں ذاتی دکھ نوں اجتماعیت ول موڑیا اے، بندے دی ذات
 وسیب توں دکھ نہیں ہوسکدی تے فردمل کے ہی سماج دی تشکیل کردے نیں۔ منظور وزیر آبادی نے ایس

غزل وچ سماج دے مکروہ چہرے نوں پوری حقیقت پسندی نال عیاں کیتا اے کہ استحصالی طبقے، حکمران طبقے توں لے کے عام انسان دیاں کیاں، کوتاہیاں نوں وی ہنیرے دی علامت راہیں بیان کیتا اے:

اوہناں نوں وی رب کرے تے کھان ہنیرے
تھاں تھاں اتے جھپڑے دیوے پان ہنیرے
خورے تیرے ہتھ آجاو..... اک دو جگنو

سوچ دی چھانی دے وچ پاکے..... چھان ہنیرے (11)

مشینی تے صنعتی دور دے آغاز وچ لوکاں کی دا خیال سی کہ ایہناں دے کارن غربت دا خاتمہ ہوئے گا، خوشحالی مقدر بنے گی پر ایہہ سفا سچا ثابت نہیں ہو یا سگوں ایہدی تعبیر الٹ نکلی، معاشی خوشحالی دی تھاں استحصالی دا مڈھ بجھا، فیر معاشی زوال سامنے آیا، امیر امیر تر تے غریب غریب تر ہو گیا، معاشی زوال نے معاشرتی بحران نوں جمیا، اخلاقی قدراں مٹن لکیاں تے ایہناں نے سیاسی افراتفری نوں جنم دتا تے حکمراناں دے خلوص تے وی سوالیہ نشان لگیا تے ایسے شاعر دے دلوں ہوک نکلدی اے کہ ہنیریاں دے ذمہ دار اللہ کرے آپ ایہناں دا شکار ہوو۔ سلیم کاشرہوراں مشینی دور نوں روشنی آکھیا پر قدراں دی گمشدگی نوں سونے دی تھ آکھ کے ہنیرے دی علامت ایکی اے:

وچ ہنیریاں لہدی فیرہن کر کر لے ہتھ

روشنیاں وچ آپ گنوائی تو سونے دی تھ (12)

ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ کئی وار اک ہی علامت وچوں کئی مفہوم نکلدے نیں۔ ایہدی اک مثال رؤف شیخ ہوراں دی غزل وچوں ویکھو جتھے اوہناں رُکھ تے چانن دی علامت دی ورتوں نویکلے انداز نال کیتی اے:

رُکھاں نے چھانواں دی تھاں تے دھپ دے لبو وٹڈے نیں رت کھندی اے

فجراں دے چانن نال سانویں رات ہنیری تلنی اے رب خیر کرے (13)

ایہہ حقیقت اے کہ استحصالی طبقہ دو جیاں دے حق تے ڈاکا ماردا اے تے ڈاکا مارن والا ہمیشہ خوفزدہ رہندا اے۔ اوہناں دے ایسے ڈرتے تراہ نوں رؤف شیخ ہوراں ہنیرے تے سورج دے لشکارے راہیں ایس طرح بیان کیتا اے:

اوہناں نوں ہوندا اے بوہتا خوف ہمیریاں راتاں دا
 جہاں دی جھولی وچ سورج دے لشکارے ہوندے نیں (14)
 اکرام مجید ہوراں ہمیرے نوں ناامیدی تے یاسیت جدوں کہ دیوے نوں امید تے رجاہیت
 دی علامت بنا کے پیش کیتا اے:

کدھرے ہار ہووے ظالم ہمیرے دی
 کدھرے تے اک دیوا بلدا ویکھاں میں (15)
 اج دے غزل گو شاعراں گل و بلبل تے حسن و عشق دے قصے بیان کرن دی بجائے زمینی
 حقائق بیان کیتے نیں تے جدید عہد وچ ابھرن والے مسائل اوہناں دا من پسند موضوع نیں۔ ایس
 عہد جدید دے بحران نوں الیکن لئی اوہناں نویاں علامتاں وی گھڑ لئیاں۔ ایہناں نویاں علامتاں چوں
 اک علامت پتھر دی وی اے جو کدی بے حسی دی علامت بن کے سامنے آؤندی اے تے کدی تلخ
 حقیقتاں نوں بیان کرن دی سزا دی صورت وچ ملدی اے۔ سوچاں دے سُن ہوون دی علامت
 دے طور تے وی ایس علامت نوں ورتیا گیا اے کہ ایس دور نے بندے دے حواس مفلوج کر دتے
 نیں۔ پتھر دی علامت دی ورتوں کچھ شعراں وچ ملاحظہ کرو:

پتھراں وچ دل دا شیشہ رہ گیا
 دشمنان وچ کوئی اپنا رہ گیا (16)
 شہر دا کوئی تے وسنیک کرے توڑ اوہدا
 جنھے ہر شکل مرے شہر دی پتھر کیتی (17)
 میں سوچ کے حیراں آں بیتے گی اوہدے نال کہیہ
 پتھر دلاں دے شہر جو معصوم چہرا ویکھیا (18)
 پتھر بے حسی دی علامت دے طور تے منظور وزیر آبادی ہوراں دی شاعری وچ کئی تھاواں
 تے ورتیا گیا اے۔ رؤف شیخ ہوراں وی اپنیاں غزلاں وچ پتھرنوں بے حسی دی علامت دے طور
 تے ورتیا اے:

پتھر چہرہ، لوہی اکھیاں، اوہڑ رُکھا لہجہ
 غرضان دی نگری وچ بندہ کتاں بدل گیا اے (19)

جدید دور دی بے حسی نوں پتھر دا استعارہ بنا کے پیش کردیاں رؤف شیخ ہوراں آکھیا اے:

سنگت دے ہیرے دی بھال بچ ریت نوں چھیاں پائیاں نیں

پتھراں دے وچ اپنی صورت وکھ کے پر گھبرایا واں (20)

نویں زمانے نے بے حسی توں وکھ منافقت تے دوغلاپن وی بخشیا اے۔ بظاہر ہمدرد نظر آون والے من دے کھوٹے نیں۔ رؤف شیخ ہوراں پتھراں دی علامت راہیں اوہناں لوکاں دی اصلیت انج ظاہر کیتی اے:

پتھراں دیوچ رہ کے نت میں ساہواں دا سنھ لہیا

پرت کے لہدا پھرناں وکھ کے سنگ دے چالے (21)

ڈاکٹر رشید انور ہوراں وی پتھر دی علامت نوں بے حسی دی علامت دے طور تے ورتیا اے۔ اوہناں دی اک غزل دی ردیف ہی پتھر اے جہدے وچ اوہ ایس علامت نوں وکھو وکھ جہتاں نال پیش کر دے نیں:

سدھراں دے سرجیو رکھاں آس اڈیک دے پتھر

پتھر اکھیاں کبیری جاون روندے چیک دے پتھر

سامریاں دے شہر دے اندر سب کجھ پتھر ہويا

پتھراں اُتے ہن خبرے کیہہ بیٹھے لیک دے پتھر

جُٹیاں اندر بھاجڑ پے گئی روح رفتاراں بھٹلی

بجے جانڈے لوکی جاپن پیر دھریک دے پتھر (22)

نویں حیاتی دے دان کیتے ہوئے عذاباں نوں غزل داروپ دے کے پتھر دی علامت راہیں اجاگر کرن والے ڈاکٹر رشید انور ہوراں کئی ہور غزلاں وچ وی ایس علامت نوں ورت کے اپنا مدعا بیان کیتا اے۔ جیویں کہ:

جُٹے موم تے وچ دل پتھر، روپ وٹائے یاراں

پیار دیاں کرناں نوں کھاہدا، لوبھ دیاں دیواراں (23)

ایس دور وچ جھوٹھ، منافقت تے عیاری دا چلن عام اے۔ اتھے سچ بولن والے دی کوئی قدر نہیں سگوں الٹا اوس بندے نوں کدی لفظاں دے پتھر تے کدے مشکلاں دے پتھر مار کے لہو لہان کیتا

جاندا اے۔ ڈاکٹر صاحب ایس حقیقت ول ایس طرح اشارہ کیتا اے:

میں اوہنوں وچ سُفنے ڈٹھا کیہ دساں اوہ منظر کیہ سی
میںوں پتھر مارن آگئی اک اوّلی، ڈھانی لوکو (24)

ایس طرح دے خیال دا اظہار اکرام مجید ہوراں وی کیتا اے تے عجیب اتفاق اے کہ اوہناں
دی وی اک غزل دی ردیف پتھر اے۔ اوس غزل دے شعر ویکھو:

گھر دے متھے اُتے لوکی انج سجاون پتھر
دیکھن والیاں اکھاں نوں بس نظریں آون پتھر
سڑکاں دا رنگ ہولی ہولی رتا ہندا جاوے
کھلن والی ہر باری دے وچوں آون پتھر (25)

منظور وزیر آبادی ہوراں وی کدھرے کدھرے پتھر دی علامت ورتی اے۔ اوہناں وی پتھر
نوں بے حسی دی علامت بنایا اے۔ آہندے نیں:

کچھ محسوس نہیں ہوندا میںوں تیر وی بھانویں ون چنے
انج لگدا جیوں اج کل میری پتھراں دے نال یاری اے
ایس نگری دے سبھے واسی خورے پتھر ہو گئے نیں
میںوں کسے جواب نہیں دیتا واج تے سبھ نوں ماری اے (26)

جنگل دی علامت وی پنجابی غزل وچ ٹھکویں اے، جنگل کلاسیکی شاعری وچ ذات دے عرفان
دی تلاش دی علامت سی یا فیر دنیا تیاگ کے جنگل وچ چلے جانا وی صوفیاء دا اک عام شیوہ رہیا اے۔
پر جدید شاعری وچ ایس علامت نوں نویں معنی دان کیتے گئے نیں۔

جدید غزل وچ جنگل نوں لاقانونیت دی علامت بنا کے پیش کیتا گیا اے۔ اجو کے بحران دے
دور وچ ہر شے اپنے مفہوم و معنی تے قدر و قیمت گواچکی اے تے لاقانونیت دا دور دورہ اے۔

لاقانونیت تے ڈر خوف دی ایس علامت نوں رؤف شیخ ہوراں انج ورتیا اے:

جنگل دا قانون بنے گا ایسراں قسمت شہراں دی
چھوہیاں دی چھاں پٹھاں علم کتاباں تھلیاں رہن گیاں (27)

کئی وار رؤف شیخ دنیا وچ پائی جان والی برائی تے روگ بارے جنگل دی علامت نوں نونیکلے

معنی وچ وردے نیں کہ جنگل دیاں مخلوقاں شہر ول رخ کر لیا اے۔ یعنی طنز کیتی اے کہ اج لوکاں چوں انسانیت مک چکی اے:

شہراں ول منہ کر لیتے نیں ڈنگ لکا کے سپاں نے
جنگلاں دے ول پینا لے کے جدوں سپیرے نکلے نیں (28)
رؤف شیخ ہوراں جنگل نوں پناہ دی علامت وی دان کیتی اے کہ شہراں دی بے حسی توں لُس
کے بندہ جنگلاں وچ جانا چاہندا اے:

رؤف کتے جنگل وچ دھپ نال رشتہ گنڈھ لواں گا
بے حسی دیاں برفاں وچ نہیں میتھوں ٹھریا جاندا (29)
منظور وزیر آبادی ہوراں جنگل دی علامت نوں لالچ، حرص تے عدم تحفظ دی علامت بنا کے
پیش کیتا اے، اوہ لکھدے نیں کہ:

جنگل دے وسنیک بدل کے آگئے بھیس انساناں دے
اج توں بوہے بند ای رکھنا شہر دے سبھ مکاناں دے (30)
عدم تحفظ توں اڈ منظور وزیر آبادی ہوراں جنگل دی علامت نوں مایوسی دے طور پر تے وی ورتیا اے:
ہنیرے دے جنگلاں وچ گواچے گی زندگی
منظور جے توں پیار دا دیوا نہ بالیا (31)
محبتاں وڈنا منظور وزیر آبادی ہوراں دی سرشت وچ شامل اے۔ اوہ رجائیت پسند نہیں تے
آون والے ویلے توں مایوس نہیں تاں ای اوہ جنگل نوں مایوسی دی علامت بنا کے پیار دا دیوا بالدے
نیں کہ حیاتی وچ امن و آشتی رہوے۔ اکرام مجید ہوراں جنگل دی علامت نوں سدھے رستے توں ہٹن
دی معنویت بخشی اے اوہ آکھدے نیں کہ:

دور	ڈراڈے	جاواں	میں
پکھن	نویاں	تھاناں	میں
جنگل،	رات،	بلاواں	میں
بھل	گیا	راہواں	میں (32)

دکھ سکھ ویلے اولاد دے سر تے ٹھنڈی چھاں بنن والی ایس ہستی ماں اے جیہدے نال زندگی

دے ہر موڑ تے دُکھ سکھ سانجھے کیتے جاندے نیں۔ گل کلاسیکی شاعری دے ہووے یا جدید شاعری دی ماں دی عظمت توں دکھ اوہدے نال اپنے دکھ، درداں دے اظہار دی ریت عام اے۔ کلاسیکی شاعری وچ شاہ حسین تھان تھان تے ماں نوں پکار دے نیں کہ:

مائے نی میں کہنوں آکھاں درد وچھوڑے دا حال
دھواں دھکھے میرے مرشد والا جان پھولاں تاں لال
دکھاں دی روٹی، سولاں دا سالن، آہیں دا بالن بال
جنگل نیلے پھراں ڈھوڈی اہے نہ پایو لال (33)

کئی تھانواں تے غزل گو شاعراں ماں اگے فریاد کیتی اے تے کئی تھانواں تے دل دا حال سنایا اے تے کئی وار ماں دی عظمت نوں سلام پیش کیتا اے۔ ایہناں علامتاں توں اڈدھرتی نوں یا فیر ماں نوں دھرتی دی علامت دے طور تے وی پیش کیتا اے۔ افضل احسن رندھاوا ہوراں دھرتی تے ماں نوں اکوتھان اکٹھے کردیاں اپنے شعری مجموعے ”مٹی دی مہک“ دا انتساب دھرتی تے ماں دے ناں کیتا اے۔ (34) اکرام مجید ہوراں دیاں کئی غزلاں وچ دھرتی تے ماں اک مک ہوندی دس دی اے:

ماں دا کیتا دے

کیہڑا ماں دا لال (35)

نکی بحر دے ایس شعر نوں دو معنیاں وچ پرکھیا جاسکدا اے۔ اک تے حقیقی ماں دی عظمت تے دوجی دھرتی ماں دی عظمت۔

اکرام مجید ہوراں انگ ساک نوں اپنیاں غزلاں وچ نمایاں طور تے ورتیا اے ایہناں وچ سب توں بوہتا ماں دا ذکر نمایاں اے۔ اوہ آکھ دے نیں:

آپے سڑجان بھانویں دکھ والی اک وچ

پُڑاں نوں سیک لگن دین نہ مانواں کدے (36)

اج دے بحران دے عہد وچ ماں ورگی ہستی وی ایس سے دی چال دا شکار ہو گئی اے تے کئی وار رؤف شیخ ہوراں ماں نوں قدراں دی ٹٹ بھج دی معنویت دان کیتی اے:

اوہناں دے لئی دھرتی اتے کوڑے سارے رشتے

جنہاں نوں سینے نہیں لایا رؤف اوہناں دیاں مانواں (37)

پراہیہ اٹل حقیقت اے کہ بحران تے زوال، دکھ تے درد دے سہ بندہ ماں نوں لاشعوری طور
تے پکاردا اے، ماں نال اپنے دکھ وی ساںجھے کر دا اے تے دعا دا طلب گار وی ہوندا اے۔ جیویں کہ
اکرم شیخ ہوراں دی غزل اے:

کالے بدل سرتے گجن
پیراں پیٹھ بھجال نی مائے
ایس ویہن وگے نیں دریا
بنے جنوب شمال نی مائے
لوڑاں تھوڑاں پیریں لگیاں
ہویا سفر محال نی مائے (38)

دھرتی دے سو جھواں دھرتی دا مان ودھاندے نیں تے انج ہی پتر مانواں دی آن، بان تے
شان وچ وادھا کر دے نیں پر زمانے تے بے حسی دی ایہو جی ہیری چلی اے کہ رشتیاں دا احترام
مک گیا اے۔ اخلاقیات دا جنازہ کڈھ دتا گیا اے تے ماں تے دھرتی ورگے انتہائی قابل احترام رشتے
وی ایہدے توں محفوظ نہیں رہ سکے۔ ماں تے دھرتی نوں سلیم کاشر ہوراں وی اک مک کیتا اے:

دھرتی دے لئی آفت بن گئے ایہدی ککھ دی جائے
غیرت مند کدے نہیں کھوہندے ماں دے سر دی لوئی (39)

اجو کے عہد وچ سائنس تے ٹیکنالوجی دے نال مالا مال مکاں نے پسماندہ تے غیر ترقی یافتہ
قوماں نوں محکوم بنا لیا اے۔ غریب مکاں نوں امداد دے ناں تے بھاری شرح سود تے قرضے فراہم کر
کے اوہناں نوں مزید غریب کر دتا گیا اے۔ تیجی دنیا دے ایہہ غریب ملک اپنے جائز حق توں وی
محروم کر دتے گئے نیں۔ اوہناں دی کتے وی شنوائی نہیں ہوندی۔ ساڈے غزل گو شعراں غریب مکاں
نوں چڑیاں دی علامت دان کر کے ایہناں دی بھیڑی حالت بیان کیتی اے، ڈاکٹر یونس احقر ہوراں
دی غزل وچ ایہدا اورتارا دیکھو:

نہ کھ چڑیاں دا کم آیا نہ کرلانا کانواں دا
چٹے دن وچ ڈنگ گیا سانوں سب کلراٹھیاں تھانواں دا (40)

اک ازلی سچائی، اک حقیقت کہ مہارٹھ تے کمزور نوں طاقتور نشانہ بنالیندے نیں پر جے دونوں

دھڑاں طاقت دے توازن وچ برابر ہوون تے فیر کوئی شکار دے ہتھ نہیں آؤندا۔ طاقتور ملک ہمیشہ کمزور
قوماں اتے قبضہ کر دے نیں۔ جد کہ طاقتور اک دوجے تے قابض نہیں ہوندے۔ اکرام مجید ہوراں
چڑیاں دی علامت کولوں بھرواں کم لیا اے۔ اوہناں دی ایک غزل ویکھو جیہدی ردیف ای چڑیاں اے:

کسے کوٹھے نہ ویٹھے لہن چڑیاں
پرے شہراں توں جا کے رہن چڑیاں
جہاں رُکھاں دے سینے صاف ہوون
انہاں رُکھاں دے اتے بہن چڑیاں
حیاتی ناں سفر وچ رہن دا اے
گھراں دے واسیاں نوں کہن چڑیاں
کدی شوکر ہواواں دی ڈار ولے
کدی دکھ بارشاں دے سہن چڑیاں (41)

ایس غزل وچ چڑیاں دا لفظ ضعیف، کمزور تے ناتواں واسطے ورتیا گیا اے۔ ایس نوں ایس
انفرادی تے سماجی سطح تے مہاتر لوکائی دی علامت وی آکھ سکے آں تے جے وسیع تر معنیاں وچ ویکھیا
جاوے تبجی دنیا دے ترقی پذیر ماکاں دی علامت وی آکھیا جاسکدا اے۔ اوہ چاتر ملک جو اپنے شکار
نوں گھیرن واسطے ہر ویلے اکھاں کھلیاں رکھ دے نیں:

خورے گھیر شکاریاں چڑیاں کتھے تاڑیاں
کس پنجرے وچ تڑپن رات دن جاناں ماڑیاں (42)

چڑیاں توں دکھ ترقی پسند رجحانات دے زیر اثر دھپ تے چھاں دی علامت وی غزل وچ
چوکی ورتی گئی اے۔ دھپ نوں اوکھے ویلے تے اوکڑاں بھریاں راہواں دی علامت بنایا گیا اے تے
چھاں نوں امن، سکون تے اطمینان دی علامت بنا کے پیش کیا کیتا اے:

ہور کجھ دیر دھپ سراں تے رُنی
ہیں بدل بڑے اچیرے حالے (43)

ڈاکٹر یونس احقر ہوراں عمل، ہمت تے جدوجہد دا درس وی دھپ تے چھاں دی علامت
راہیں دتا اے:

دھپاں تے چھانواں دی اوہنوں کجھ پرواہ نہیں ہوندى
 جس دا مقصد ہووے احقر منزل دے ول جانا (44)
 رؤف شیخ ہوراں دے اک مجموعے دا ناں ہی 'شکر دوپہر' اے جو اجوکے دور وچ پھٹن والی
 مادیت پرستی، بے حسی تے خود غرضی دی علامت اے جینے حیاتی دا پندھ اوکھا کردتا اے:
 دریا دا چھاں والا کنڈھا ویکھ کے بیٹھ گیاں
 دھپاں دی بلدی واچھڑ دا پھنڈیا ہويا میں (45)
 ہر شخص پناہ دی تلاش وچ اے، اک ایہو جئے سائبان دی تلاش وچ جو اوس نوں زمانے دی
 بے رحم دھپ توں بچا کے چھاں دیوے تے جے کوئی سائبان میسر نہ آیا تے فیر کڑیاں دوپہراں ہی
 مقدر بن گیاں:

سورج اگے جاناں چر نہیں آؤنا کوئی پرچھانواں
 دھرتی دے جئے تے دھپاں پاؤندیاں رہناں چھالے (46)
 رؤف شیخ ہوراں کول اک ہورتھاں دھپ دی علامت دی ورتوں ملاحظہ کرو:
 سڑدیاں بلدیاں دھپاں دے وچ پل پل گن گن کھدے رہے
 اودوں ساڈی قسمت سول گئی جدوں ہواواں چلیاں نیں (47)
 سورج کدی روشنی، علم تے بصیرت دی علامت سی، پر آج ایس علامت دا مفہوم بدل کے
 اوکڑاں تے مصیبتاں دی علامت بن گیا اے۔ ڈاکٹر یونس احقر ہوراں جدید تے قدیم مفہوم اک ای
 شعروچ بیان کردتا اے:

جیہڑے سورج دی لو سانوں کڈھیا باہر ہنیرے توں
 اوہدی گرمی پاروں ساڈے جئے سڑدے جا رہے نیں (48)
 سائنسی علماں دی روشنی بندے نوں سکون دین توں قاصر اے۔ سگوں ایہدے الٹ اوہدیاں
 اوکڑاں تے تکلیفاں ودھ گئیاں نیں۔ ایس گل نوں ڈاکٹر یونس احقر سورج دی لو تے گرمی راہیں بیان
 کیتا اے۔ اکرام مجید ہوراں کول وی دھپ تے چھاں دی علامت ملدی اے۔ ونگی ویکھو:
 دھپاں دا سب قہر تے نازل ہويا راہیاں اپر
 شہر دے لوکاں سحر دوپہراں چھتاں پٹھ لنگھائیاں (49)

سڑک دی علامت نوں مسلسل سفر دی علامت سمجھیا جاندا اے پر جدید عہد وچ سڑک نال کئی مفہوم جڑے ہوئے نہیں جیہناں وچ انسان دا اپنیاں قدراں نوں چھڈ کے، اپنی اصلیت نوں بھل کے راہواں دی دھوڑ وچ گواچ جانا اہم اے۔ سڑک جو راہیاں نوں منزل تیکر اپڑاندی اے تے راہ دیاں اوکڑاں نوں آسانیاں وچ بدل دیندی اے اج اوہ بے نام منزلاں دی علامت بن گئی اے۔ یا فیر ایہہ سڑک اوہناں شہراں ول لے جاندی اے جتھے حیاتی ڈھیر اوکھی اے، جتھے لوکاں دی داہڑ وگدا اے پر اکلاپا روحاں وچ سما چکیا اے۔ ڈاکٹر اسلم رانا سڑک دی علامت بارے لکھدے نہیں کہ:

”تارکول دی پکی سڑک شہری تہذیب نوں ظاہر کر دی اے جتھے نہ قدماں دے نشان نہیں تے نہ ای منزلاں دے تعین تے تعین دی کوئی علامت، گھم گھما کے بندہ فیر او تھے آجاندا اے، جتھوں چلیا سی، ایہدے اتے نقش او لے انج مٹدے جاندے نہیں جیویں ریت اتے اک نلے جیہے بال نال سمجھ مٹ جاندا اے۔“ (50)

اجو کے عہد وچ بے یقینی تے بے اعتباری دی دھند وچ انسان گواچ چکے نہیں۔ بندیاں دی شناخت گواچ چکی اے تے منزلاں وی۔ بندے اندروں ریت دی کندھ بن چکے نہیں یا فیر پکی سڑک دی مانند سخت، پتھر دل تے بے رحم جیہڑے صحیح رستہ دسن دی تھاں بھول بھلیاں وچ پادیندے نہیں:

دن نال ایڈی سانجھ ایہناں دی، راہ لنگھن نوں لبھدا نہیں

رات نوں میریاں سدھراں وانگوں سڑکاں کلم کلیاں نہیں (51)

نویں زمانے وچ آپا دھاپی تے نفسا نفسی دا دور دورہ اے تے ایہناں وچ گواچ کے بندے نے اپنے لئی اکلاپے دا سامان تیار کر لیا اے تے بھیڑاں وچ بندہ کلم کلا رہ گیا اے تے اپنے اصل نوں بھل کے رونقناں وچ وی بندے کلا رہ گئے نہیں۔ ایس گل نوں رؤف شیخ ہوراں انج بیان کیتا اے:

شہر دیاں اوہناں سڑکاں دی رونق کدی وی گھٹنی نہیں

جنہاں اتے روز مسافر بھلی پیندے رہنے نہیں (52)

مشینی دور نے مادیت پرستی نوں ودھا دتا اے جیہدے پاروں بندہ خود غرض ہو گیا اے۔ خود غرضی نے اکلاپے نوں جمیا، بندے ایک دوجے کولوں دور ہوندے چلے گئے تے مادیت پرستی

وجودیت دے روپ وچ ڈھل گئی۔ بندے دانشمنس گواچ گیا، قدراں دی پچھان مک گئی۔ ایس نوں وی سڑک دی علامت راہیں دسیا گیا اے:

شہر دیاں سڑکاں نے ساڈے پیار دے روپ نوں کھوہ کھڑیا

میرے سرتوں پکڑی لبہ لگئی لونگ گواچا تیرے نک دا (53)

ایس طرح کجھ نویاں علامتاں ورتیاں گئیاں نیں تے کئی وار پرانیاں علامتاں نوں نویں مفہوم بخش دتے گئے نیں۔ جیویں روایتی کرداراں نوں وی غزل گو شعراں اپنا مدعا بیان کرن لئی ورتیا اے۔ اجو کے شعراں بندے دے من دے کرب تے کشمکش توں لے کے ماحول تے سماج وچ پائے جاوے والے کرب، تضاد تے پریشانیاں نوں بیان واسطے ایہناں علامتاں کولوں لبو بھ چکيا اے۔ مکدی گل ایہہ کہ جدید پنجابی غزل وچ عصری شعور انفرادی تے اجتماعی مسئلے، سیاسی تے سماجی صورت حال عدم تحفظ دے احساس تے نفسیاتی مسئلے علامتاں راہیں پورے تخلیقی رچاؤ نال موجود نیں۔

حوالے

- 1- ناہید شاہد، ڈاکٹر، پنجابی ادب وچ علامت نگاری، مقالہ برائے پی ایچ ڈی (لاہور: مملوکہ پنجاب یونیورسٹی)، 20۔
- 2- رؤف شیخ، شکر دوپہر، (لاہور: ادارہ پنجاب رنگ، 1992ء)، 103۔
- 3- اوہی، 100۔
- 4- منظور وزیر آبادی، توں وی جن اچھال کوئی، (لاہور: پنجابی ادبی سانجھ، 1975ء)، 71۔
- 5- اوہی، 15۔
- 6- رؤف شیخ، شکر دوپہر، 61۔
- 7- رشید انور، ڈاکٹر، یاداں، (لاہور: آفتاب پبلی کیشنز، 1974ء)، 30۔
- 8- اکرام مجید، نویاں زمیناں، (فیصل آباد: مسلم پنجابی مجلس، 1990ء)، 152۔
- 9- اوہی، 118۔
- 10- منظور وزیر آبادی، ویلے ہتھ نیاں، (لاہور: ادارہ پنجاب رنگ، 1978ء)، 89۔

- 11- اوہی، 23۔
- 12- سلیم کاشر، غزل تے پنجابی غزل از عبدالحمید سرشار، (لاہور: بزم فقیر پاکستان، 2000ء)، 229۔
- 13- رؤف شیخ، شکر دوپہر، 103۔
- 14- اوہی، 106۔
- 15- اکرام مجید، تنے دا روگ، (فیصل آباد: الرفیق افضالی پرنٹنگ پریس، 1974ء)، 52۔
- 16- منظور وزیر آبادی، دکھ دا صدقہ جاری، (لاہور: فضل الحق پرنٹرز، 1992ء)، 17۔
- 17- اوہی، 81۔
- 18- اوہی، 127۔
- 19- رؤف شیخ، شکر دوپہر، 95۔
- 20- رؤف شیخ، بلدا شہر، (لاہور: ادارہ پنجاب رنگ، 1971ء)، 103۔
- 21- اوہی، 49۔
- 22- رشید انور، ڈاکٹر، یادان، 54۔
- 23- اوہی، 103۔
- 24- اوہی، 125۔
- 25- اکرام مجید، تنے دا روگ، 83۔
- 26- منظور وزیر آبادی، ویلے ہتھ نیاں، 105۔
- 27- رؤف شیخ، شکر دوپہر، 44۔
- 28- اوہی، 132۔
- 29- اوہی، 112۔
- 30- منظور وزیر آبادی، ویلے ہتھ نیاں، 31۔
- 31- منظور وزیر آبادی، تون وی جن اچھا کوئی، 54۔
- 32- اکرام مجید، تنے دا روگ، 138۔
- 33- شاہ حسین، کافیاں شاہ حسین، مرتب محمد آصف خاں، (لاہور: پنجابی ادبی بورڈ، 1989ء)، 109۔

- 34- افضل احسن رندھاوا، مٹی دی مہک، (فیصل آباد: پنجابی لکھاری جھوک، 1983ء)، 3۔
- 35- اکرام مجید، تنے دا روگ، 104۔
- 36- اوہی، 108۔
- 37- رؤف شیخ، شکر دوپہر، 58۔
- 38- اکرم شیخ، پتھراں وچ اکھ، (لاہور: بھلیکھا پبلشرز، 2005ء)، 143۔
- 39- سلیم کاشر، سرگی دا تارا، (لاہور: آئینہ ادب، 1978ء)، 126۔
- 40- یونس احقر، ڈاکٹر، سوچ دا سفر، (لاہور: اقدس پبلی کیشنز، 1979ء)، 21۔
- 41- اکرام مجید، نویاں زمیناں، 128۔
- 42- اوہی، 83۔
- 43- اوہی، 196۔
- 44- یونس احقر، ڈاکٹر، سوچ دا سفر، 80۔
- 45- رؤف شیخ، شکر دوپہر، 114۔
- 46- اوہی، 78۔
- 47- رؤف شیخ، چپ دا زھر، (لاہور: ادارہ پنجاب رنگ، 1983ء)، 28۔
- 48- یونس احقر، ڈاکٹر، سوچ دا سفر، 101۔
- 49- اکرام مجید، تنے دا روگ، 63۔
- 50- اسلم رانا، ڈاکٹر، پتھر نگر دا شاعر..... رؤف شیخ مضمون مشمولہ، پنجابی غزل دے نورتن، مرتب پروفیسر محمد امین طارق، (لاہور: ادارہ پنجابی زبان، ادب تے ثقافت، 1989ء)، 38۔
- 51- رؤف شیخ، چپ دا زھر، 27۔
- 52- اوہی، 112۔
- 53- رشید انور، ڈاکٹر، یاداں، 30۔